

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СКРИПЧИНСЬКА Наталія Олександрівна

УДК 94:336.02(477) “192”

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат історичних наук,
професор

Іванова Людмила Георгіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
професор

Марочко Василь Іванович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник відділу історії
України 20-30-х рр. ХХ ст.;

кандидат історичних наук, доцент

Доценко Віктор Олегович,
Національний університет державної
податкової служби України (м. Ірпінь),
доцент кафедри теорії та історії держави та права.

Захист відбудеться « 17 » жовтня 2014 р. о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02. у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «15» жовтня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У нових соціально-економічних і суспільно-політичних реаліях сьогодення зростає інтерес дослідників та громадськості до історії українського селянства. Після здобуття Україною незалежності значне зацікавлення науковців викликають трансформаційні процеси в економіці сільського господарства в 20-х рр. ХХ ст. Це пояснюється тим, що для повноцінного функціонування держави необхідна взаємодія не лише політичних, суспільних та культурних факторів розвитку, а й економічних. Невід'ємною складовою економіки держави є податкова система. З цієї позиції доречним є вивчення податкового законодавства окресленого нами періоду.

Податкова політика – важливий інструмент впливу на суспільство, що визначає характер і мету податкової системи, яка, передусім, має забезпечити необхідними ресурсами фінансування видатків держави. За допомогою продуманої, виваженої податкової політики можна ефективно регулювати такі соціально-економічні процеси, як обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, його політичну активність і т. ін. Тому вивчення історії оподаткування є актуальним не лише з позиції запобігання кризових явищ в економіці, а й для врахування досвіду минулого з метою побудови «розумної» податкової політики в майбутньому.

Більшовики, які не змогли силоміць здолати українське селянство як «дрібнобуржуазну стихію», досягли бажаного, здебільшого, завдяки податковій політиці, що проводилася у 1920-х роках. Їхні зусилля у податковій сфері були спрямовані на розкол селянської маси, посилення протиріч на селі. Ці завдання вдало вирішувалися методом надання та скасування податкових пільг, термінами сплати податкових платежів тощо.

Податкова політика радянської влади досліджуваного періоду потребує об'єктивного розгляду та неупередженого критичного аналізу на основі широкого кола джерел, введення в науковий обіг нових документів завдяки використанню комплексу методів наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою «Актуальні проблеми історії України» кафедри історії України Інституту історичної освіти. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 28 лютого 2011 року, протокол № 7.

Метадисертаційного дослідження полягає в комплексному й системному аналізі особливостей податкової політики радянської влади в українському селі, яка мала місце у 20-х роках ХХ ст.

Відповідно до мети визначено наступні основні дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, рівень та повноту її джерельної бази, конкретні методологічні прийоми вирішення поставлених дослідницьких завдань;
- розкрити особливості соціально-економічного життя українського села в 20-х

роках ХХ ст. та проаналізувати хід виконання щорічних податкових кампаній;

- виявити різницю між теорією та практикою податкової політики радянської влади в українському селі, дослідити фіскальну функцію та специфіку застосування класового принципу оподаткування сільського населення;
- з'ясувати політико-правовий механізм запровадження обов'язкового виконання податкових стягнень;
- визначити форми і види сільськогосподарських податків;
- простежити еволюцію єдиного сільськогосподарського податку в Україні впродовж 1920-х років;
- визначити зміст, характер, спрямованість та наслідки податкової політики більшовиків в українському селі у 20-х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є соціально-економічна політика радянської держави в українському селі, адміністративно-примусова система управління суспільством та повсякденна господарська діяльність сільського населення.

Предмет дослідження – система натурально-продуктових та грошових податків в УСРР, їхні форми та методи стягнення, створення та функціонування податкового апарату на селі, наслідки реалізації податкової політики в українському селі в 20-х роках ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку і до кінця 20-х років ХХ ст. Нижня хронологічна межа пов'язана з функціонуванням продовольчої розверстки, яка розглядається як окремий елемент податкової політики радянської влади. А вибір верхньої межі зумовлено бажанням автора показати еволюцію податкової політики в українському селі впродовж першого десятиліття з її запровадження. Охоплений період враховує особливості оподаткування в умовах жорстокої політики «воєнного комунізму» та не менш жорстокої політики суцільної колективізації у порівнянні з ліберальним НЕПом.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються адміністративних кордонів УСРР, які змінювалися внаслідок декількох адміністративно-територіальних поділів, але не вплинули на проведення податкової політики на теренах республіки в 1920-х роках.

Методологічною основою дисертації є сукупність наукових принципів та методів, що складають основу історичного дослідження: історизм, наукова об'єктивність та системний підхід, без яких неможливе об'єктивне реконструювання політичного та соціально-економічного життя сільського населення в умовах проведення радянською владою податкової політики на селі.

Наукова новизна результатів праці полягає в постановці та дослідженні актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше:

- зроблено спробу комплексно дослідити податкову політику радянської влади в українському селі впродовж 1920-х років, що дало змогу простежити суперечливий характер оподаткування селянства та безпосередній вплив на нього політичних орієнтирів на прикладі конкретних історичних періодів («воєнного комунізму», НЕПу, суцільної колективізації). А також провести порівняльний аналіз характеру

оподаткування, методів стягнення податків, їхніх форм та видів на певному історичному етапі;

- окреме місце відведено дослідженню продовольчої розверстки як елементу податкової політики радянської влади в українському селі;
- на основі широкого кола джерел висвітлено особливості виконання селянами (колгоспниками, одноосібниками) податкових зобов'язань;
- використано архівні матеріали у вигляді таблиць, що дають змогу порівняти, як обчислювалися ставки різних видів податків (продподатку, єдиного продовольчого податку, єдиного сільськогосподарського податку), проаналізувати суми податкових надходжень по губерніях України в порівнянні з розміром встановленого контингенту та ін.;
- показано, що урядові заходи щодо «вдосконалення» податкового законодавства спрямовувалися, насамперед, на майнове розшарування селян, протиставлення куркулів біднякам та знищення інституту приватної власності на селі;
- доведено історичний факт становлення й існування податкової політики в українському селі, яка мала відверто репресивний характер.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика особливостей соціально-економічного життя українського села;
- визначення форм та видів сільськогосподарських податків;
- вивчення класового принципу оподаткування сільського населення.

Уточнено:

- зміст понять і термінів, пов'язаних із оподаткуванням селянства;
- зміст, характер, спрямованість та наслідки податкової політики на селі.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в дослідженні, суттєво розширюють сучасні знання з історії українського селянства 1920-х років. Результати дослідження можна використовувати для написання узагальнюючих праць з історії народного господарства України, розробки конкретних проблем соціально-економічного характеру. Отримані матеріали будуть корисними в підготовці спеціальних лекційних курсів для студентів, які навчаються на факультетах історичного, економічного та сільськогосподарського профілів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення праці обговорено на засіданнях кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Результати дослідження відображено в п'яти виступах на науково-практичних конференціях. Зокрема, на ІХ Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Суми, 2011); І Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 2012); XVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2013), П'ятих Всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 2013).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковані в 10 наукових статтях, з яких 5 – у фахових наукових виданнях України та одна в зарубіжному науковому виданні.

Обсяг та структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Праця складається зі вступу, трьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінку, з них основна частина складає 178 сторінок, список використаних джерел і літератури – 55 сторінок (429 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано хронологічні і територіальні межі, методологічну базу праці, розкрито наукову новизну і практичне значення дисертації. Зазначено форми апробації та публікації наслідків дослідження, відомості про його обсяг та структуру.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** проаналізовано сучасний рівень наукової розробки проблеми, архівну та документальну базу, обґрунтовано методологічні засади дослідження.

Історіографія досліджуваної теми може бути поділена на радянську добу та добу незалежності України, що, в свою чергу, включає українську та зарубіжну історіографію. Водночас, у радянському періоді можна виокремити декілька етапів: 1) 1920-ті роки ХХ ст.; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х років; 3) друга половина 1950-х – початок 1960-х років; 4) друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років; 5) друга половина 1980-х – по 1991 рік. За концепцією, представленою В. Коцуром та А. Коцуром¹, 1991 рік став початком сучасного етапу в історії дослідження задекларованої нами теми.

У радянській історичній науці 1920-х років класовий підхід та комуністична ідеологія мають величезний вплив на висвітлювання науковцями селянського питання. Автором однієї з перших праць, присвячених нашій проблематиці, був М. Лівенський². У доробку А. Пешехонова³ можна простежити намагання з'ясувати тягар натурального оподаткування різних груп селянства. Варто зазначити, що до числа найбільш ґрунтовних праць вказаного періоду, присвячених селу, відносяться праці М. Гуревича⁴.

Однією з ознак цього періоду була наявність статей і брошур прикладного

¹ Коцур В.П. Історіографія історії України : курс лекцій / В.П. Коцур, А. П.Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 575 с.

² Ливенский М. Продналог и голодающие районы / М. Ливенский. – М.: Красная новь, 1922. – 8 с.

³ Пешехонов А.В. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 года для различных групп крестьянства / А. В. Пешехонов. – Х. : Государственное изд-во, 1922. – 17 с.

⁴ Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України / М. Б. Гуревич. – Х. : Вид-во ЦСУ УСРР, 1927. – 182 с.; Гуревич М. Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины / М. Б. Гуревич. – Х. : Советский селянин, 1923. – 64 с.

характеру. У працях В. Качинського, В. Соловейчика, М. Чернова, А. Альтермана, В. Доброгаєва⁵ проаналізовано зернові проблеми та хлібозаготівельні кризи 1927-1928 господарського року. Класову спрямованість податку, його роль та функції в «соціалістичній перебудові села» висвітлював О. Кушнір⁶. У теоретико-методологічному відношенні на загальному фоні помітно виділялися праці М. Бухаріна⁷. Він, аналізуючи ситуацію в сільському господарстві країни, засудив «надзвичайні заходи», «заслонні загони» та примусове поширення позик.

У період 1930-х – першої половини 1950-х років концептуальний підхід в історичних дослідженнях визначався положеннями «Краткого курса истории ВКП(б)» та політичним значенням теми. У типових для того часу працях Є. Генкіної⁸ село доби НЕПу згадується лише побіжно і лише в тих його аспектах, які не суперечили офіційному курсу партії на суцільну колективізацію. У 1940 році М. Залеський⁹ опублікував невелику за обсягом книгу про податкову політику радянської влади, в якій зробив спробу її комплексного аналізу. Н. Анісімов¹⁰ розглядає податкову політику як важіль впливу на куркульські господарства з метою залучення їх до колгоспів. Також на особливу увагу заслуговують праці Г. Мар'яхіна¹¹, присвячені податковій системі СРСР.

Після XX з'їзду КПРС спостерігається відносна лібералізація суспільно-політичного життя. Вона виявилася і в розвитку радянської історичної науки, ознаменувавши третій період в історіографії обраної нами теми – друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. У цей час з'являється праця М. Ігошиної¹², де продподаток розглядається як основна складова і запорука успіху НЕПу.

Для початку 1960-х років характерне помітне підвищення інтересу до вивчення

⁵ Качинский В.М. Стихия и сельское хозяйство степных районов / В. М. Качинский // Хозяйство Украины. – 1928. – № 4. – С. 9–16; Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР / В. М. Соловейчик // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 23–43; Чернов М. Піврічні підсумки і чергові завдання хлібозаготівельної кампанії України / М. Чернов // Більшовик України. – 1928. – № 1. – С. 10–14; Альтерман А.Я. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України / А. Я. Альтерман. – Х.: ДВУ, 1928. – 208 с.; Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 144–150.

⁶ Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927-1928 рік / О. Кушнір. – Х. : Радянський селянин, 1927. – 85 с.

⁷ Бухарин Н.И. Заметки экономиста / Н. И. Бухарин. – М.; Л.: Государственное изд-во, 1928. – 55 с.; Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма / Н. И. Бухарин. – М. : Политиздат, 1989. – 511 с.; Бухарин Н.И. Уроки хлебозаготовок, Шахтинского дела и задачи партии. К итогам апрельского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б). Доклад на собрании Ленинградской ВКП(б) 13 апреля 1928 г. / Н. И. Бухарин. – Л. : Прибой, 1928. – 91 с.

⁸ Генкина Е.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921-1922 гг.) / Е. Б. Генкина. – М. : Госполитиздат, 1954. – 502 с.

⁹ Залесский М. Я. Налоговая политика советского государства в деревне / М. Я. Залесский. – М. : ГИЗ, 1940. – 108 с.

¹⁰ Анісімов Н. Радянське селянство / Н. Анісімов. – К. : Політвидав України, 1946. – 95 с.

¹¹ Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1952. – 245 с.; Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1964. – 252 с.

¹² Игошина М. Продналог – составная часть НЭПа / М. Игошина. – Х. : ДВУ, 1961. – 47 с.

історії селянства в період переходу до НЕПу. Помітне місце займає праця Ю. Полякова¹³, присвячена висвітленню наслідків революційних соціально-економічних перетворень на селі. Водночас Ю. Мошков¹⁴ одним із перших розкрив причини виникнення зернової проблеми та кризи хлібозаготівлі 1928-1929 господарського року, наголошуючи на згубності «надзвичайних заходів» для селянських господарств. Особливості хлібозаготівлі в Україні висвітлювали також І. Слинько, І. Ганжа, П. Шостак у статті «Украинское село на пути к социализму»¹⁵.

Проте навіть така обмежена лібералізація історичної науки тривала недовго. Для четвертого періоду історіографії нашої теми (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.) характерним є утвердження нової, не менш жорсткої, ніж раніше, схеми викладу історії. З кінця 1960-х років історіографія виходить на рівень підготовки узагальнюючих праць. Історіографія 1970-х – 1980-х років поповнилася працями згадуваного вище В. Данилова¹⁶ про соціально-економічні відносини у доколгоспному селі. Селянське господарство на той час було головним джерелом фінансування індустріалізації. До цієї проблеми неодноразово звертався С. Кульчицький¹⁷, який висвітлював питання про мобілізацію внутрішніх фінансових ресурсів, державні позики, оподаткування та самооподаткування сільського населення. Близькою зою змістом є праця П. Першина¹⁸, присвячена історії радянського українського села, висвітленню специфіки його соціально-економічного розвитку.

У 1978 році з'являється ґрунтовна праця В. Дьяченка¹⁹ з проблеми історії фінансів СРСР, яка мала на меті розкриття ролі податкової політики на селі в системі функціонування економіки СРСР. Важливою ознакою історіографічного процесу цього часу була поява колективних праць з історії економіки та розвитку УСРР, в яких відображено становище селян у 1920-х роках²⁰. У праці М. Соколова²¹

¹³ Поляков Ю.А. Переход к НЭПу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. – М. : Мысль, 1967. – 511 с.

¹⁴ Мошков Ю.А. Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства / Ю. А. Мошков. – М. : МГУ, 1961. – 35 с.

¹⁵ Ганжа И.Ф. Украинское село на пути к социализму / И. Ф. Ганжа, И. И. Слинько, П. В. Шостак // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М. : Госполитиздат, 1963. – С. 151-224.

¹⁶ Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : социальная структура, социальные отношения / В. П. Данилов. – М. : Наука, 1979. – 359 с.

¹⁷ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937) / С. В. Кульчицкий. – К. : Наук. думка, 1979. – 256 с.

¹⁸ Першин П. М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму / П. М. Першин. – К. : Наук. думка, 1973. – 339 с.

¹⁹ Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917-1950 гг.) / В.П. Дьяченко. – М.: Наука, 1978. – 493 с.

²⁰ Історія Української РСР: у 8 т. та 10 кн. / [під гол. ред. Ю. Ю. Кондуфора]. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941). – 544 с.; История советского крестьянства : в 5 т. / АН СССР; Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1986. – Т. 1: Крестьянство в первое десятилетие советской власти (1917-1927 гг.). – 1986. – 455 с.

²¹ Соколов Н. Г. Налоговая политика Советского государства в доколхозный период / Н. Г. Соколов. – Куйбышев, 1981. – 88 с.

з'ясовуються теоретичні та практичні аспекти становлення податкової політики на селі, як однієї із форм господарських зв'язків міста та села. У статті П. Денисовця та О. Єрмака²² на матеріалах УСРР розкриваються класова спрямованість і соціальні засади податкової політики в українському селі. Аналізуючи соціально-економічні процесив житті українського селянства в 20-х роках ХХ ст., С. Кульчицький, С. Лях та В. Марочко відводять важливе місце податковій справі на селі та історичним особливостям її запровадження²³.

П'ятий історіографічний період досліджуваної теми припадає на другу половину 1980-х років по 1991 рік. Починаючи з другої половини 1980-х років, аграрні відносини в радянському селі 20-х рр. ХХ ст. отримали в історичній літературі принципово інші підходи у висвітленні та оцінці. Цю тенденцію можна простежити в монографіях В. Кабанова та М. Тепцова²⁴. Вперше О. Мовчан²⁵ торкається проблеми податкових платежів українського селянства у своїй статті, аналізуючи податкову політику більшовиків в аграрному секторі економіки України в умовах голоду 1921-1923 років.

У період становлення незалежної України розпочинається якісно новий етап у вивченні питань податкової політики радянської влади в українському селі у 1920-ті рр. На основі нових методологічних підходів учені досліджують історію українського селянства, активно вивчають питання, на які в попередні періоди було накладене ідеологічне табу. Розвиток аграрних відносин став об'єктом уваги А. Харитонова, В. Даниленка, Г. Сургая²⁶.

Досліджуючи податкову історію, варто звернути увагу на колективну працю О.Мороза та С. Злупка²⁷, що дає ґрунтовний аналіз структури засобів податкового тиску на українське селянство в період з кінця 20-х рр. та впродовж 30-х рр. ХХ ст. Концептуальне значення мають дослідження професора С. Кульчицького²⁸, в яких

²² Денисовець П.М. Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр. / П. М. Денисовець, О. П. Єрмак // Український історичний журнал. – 1982. – № 6. – С. 88-96.

²³ Кульчицький С. В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицький, С. Р. Лях, В. И. Марочко. – К. : Наук. думка, 1988. – 180 с.

²⁴ Кабанов В. В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В. Кабанов. – М. : Наука, 1988. – 304 с.; Тепцов Н. В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов / Н. В. Тепцов. – М. : Изд-во «Знание», 1990. – 64 с.

²⁵ Мовчан О. М. Голод 1921-1923 рр. в Україні / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 38-45.

²⁶ Харитонов А. І. Історія України. Україна в 20-30-ті роки. Індустріалізація і колективізація сільського господарства в Україні : конспект лекцій / А. І. Харитонов. – Х. : ХІПІ, 1993. – 28 с.; Даниленко В. М. Сталінізм на Україні : 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.; Сургай Г. І. Сільське господарство України : уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. – К. : Либідь, 1991. – 184 с.

²⁷ Мороз О. Г. Українське селянство у першій половині ХХ століття (трагедія і героїзм) / О. Г. Мороз, С. М. Злупко. – Львів : Універсам, 1997. – 165 с.

²⁸ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919-1928 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 397 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т

історії України НАН України, 1994. – 142 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.

аналізуються і визначаються закономірності розвитку України в цілому та українського села зокрема. Відомий дослідник цього історичного періоду В. Марочко²⁹, глибоко проаналізувавши етапи розвитку кооперативного руху в Україні, дійшов висновку, що соціально-економічна політика більшовицької держави за часів НЕПу була покликана зміцнити базу тоталітарного режиму. Також варто відзначити праці професора В. Калініченка³⁰, які фокусують увагу читачів на індивідуальному селянському господарстві. Наукове зацікавлення викликає праця П. Панченка та В. Шмарука³¹. У ній подана не лише загальноекономічна характеристика аграрного сектора, а й фінансові заходи держави в досліджуваній нами період. Проблеми економічного розвитку України 1920-х років окреслено в праці О. Пирога³².

Впродовж останніх десятиліть вийшли друком колективні наукові видання, що по-новому тлумачать відносини між радянською владою та селянством у 1920-ті роки³³. Заслужують на увагу наукові доробки В. Доценка, І. Дробота, М. Журби, Т. Стоян, О. Сушка та В. Шарпатого³⁴, що дають уявлення про політичне, економічне та соціальне становище населення на теренах Української республіки. Соціально-економічному розвитку українського села та аграрним перетворенням в Україні присвячені також монографії В. Гольця, О. Заволнюка, В. Іваненка,

²⁹ Марочко В. І. Українська селянська кооперація : історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України, 1995. – 224 с.

³⁰ Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929) / В. В. Калініченко. – Х. : Вид-во «Основа» при ХГУ, 1991. – 131 с.; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу : історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

³¹ Панченко П. П. Аграрна історія України: підручник / П. П. Панченко, В. А. Шмарук. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 342 с.

³² Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К. : Київський національний торговельно-економічний ун-т, 2001. – 274 с.

³³ Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. / [С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / – 448 с.; Історія українського селянства : нариси: у 2 т. / [під ред. В. А. Смолія]; НАН України; Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.; Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України; Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

³⁴ Доценка В. О. Колективізація єврейських національних районів Півдня України та Криму на початку 30-х років ХХ ст. / В. О. Доценка // Вісник аграрної історії. – К., 2012. – Вип. 3. – С. 64-70; Дробот І. І. Видавнича справа в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. / І. І. Дробот // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки : збірник. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – С. 349-350.; Журба М. А. Селянська кооперація національних меншин України в 20-ті роки ХХ ст. / М. А. Журба // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – К., 2001. – Вип. 11. Історія. – С. 30-43.; Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928) : історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. – К. : Преса України, 2003. – 251 с.; Шарпатий В. Г. Перша хвиля політичних репресій проти української інтелігенції (1921-1923 рр.) / В. Г. Шарпатий // Науковий часопис НПУ

ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : збірник. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 21-30

Г. Капустян, О. Михайлюка та В. Смирнова³⁵.

До сучасних досліджень, що до певної міри віддзеркалюють податкову історію українського села, варто зарахувати праці О. Доценка, П. Гай-Нижника, О. Ганжі, Т. Козацької, С. Корновенка та В. Лазуренка³⁶.

Упродовж останніх десятиліть тему податкової політики радянської влади в українському селі побіжно було висвітлено і в окремих дисертаціях – С. Міняйло³⁷, Т. Козацької³⁸.

Сучасна зарубіжна (російська та західна) історіографія соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку радянського села 1920-1930-х рр. зосереджується переважно на висвітленні колективізації, політики розкуркулення, сталінських репресій, голоду, залучаючи нові архівні джерела. Новизною концептуального підходу вирізняється стаття М. Безніна та Т. Димоні³⁹. У ній автори вперше заявили про існування в колгоспному селі Росії системи повинностей колгоспників. Досліджуючи історію податків у Росії, А. Толкушин⁴⁰ з'ясовує засоби податкових стягнень із селян у контексті розвитку всієї податкової політики радянської влади в

³⁵Голець В.В. Кооперація і НЕП (20-ті роки ХХ ст.) / В. В. Голець. – Чернігів : Просвіта, 2006. – 244 с.; Заволнюк О.М. Новітня аграрна історія України / О. М. Заволнюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка–НОВА, 2004. – 288 с.; Іваненко В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій Південного регіону: [монографія] / В. Іваненко, І. Іщенко. – Д. : Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2006. – 280 с.; Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцять років двадцятого століття / Г. Т. Капустян. – Кременчук : Вид-во «Знання», 2003. – 324 с.; Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. : соціокультурні процеси: [монографія] / О. В. Михайлюк. – Д. : Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.; Смирнов В.М. Соціальна політика в Україні в період НЕПу. (Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості) / В. М. Смирнов. – Х. : Харків Юридичний, 2010. – 294 с.

³⁶Доценка О.Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20-80-х роках ХХ ст.: навч. посібн. / О. Г. Доценка. – К.: Правові джерела, 2002. – 223 с.; Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917 – 1930 рр.) / П. Гай-Нижник. – К. : Правові джерела, 2006. – 303с.; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / О. І. Ганжа. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.; Козацька Т.Ю. Система оподаткування та самооподаткування селян в УСРР 1928-1930 рр. / Т. Ю. Козацька // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ : Вісник, 2004. – С. 151-157; Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш Дім, 2004. – 188 с.; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / В. М. Лазуренко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 159 с.

³⁷Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930-1939): історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 /Міняйло Світлана Анатоліївна. – Черкаси, 2007. – 232 с.

³⁸Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928-1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 /Козацька Тетяна Юріївна. – Черкаси, 2005. – 217 с.

³⁹ Безнин М. А. Повинности российских колхозников в 1930-1960-е годы / М. А. Безнин, Т. М. Димони // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 96-112.

⁴⁰ Толкушкин А. В. История налогов в России / А. В. Толкушин. – М. : Юристъ, 2001. – 432 с.

СРСР.У 90-х роках ХХ ст. посилюється інтерес до історії селянства і з боку західних істориків. Варто виокремити дослідження Р. Конквеста, Д. Хоскінга, Н. Верта, А. Граціозі⁴¹, у яких вчені дійшли висновку, що податкова політика радянської держави в аграрному секторі, як і вся система побудови соціалістичного суспільства, здійснювалася в умовах репресій та тиску на селянство. Західна історіографія також представлена працями зарубіжної україністики, монографіями німецьких та американських дослідників, написаних та опублікованих ними в різні роки. Варто звернути увагу на монографії В. Гришка, К. Кононенка та В. Плюща⁴², що висвітлюють колоніальне становище України, руйнівні наслідки колективізації та голоду, експлуатацію її економічного потенціалу.

Отже, незважаючи на достатньо широку історіографічну спадщину, спеціальної комплексної праці, присвяченої податковій політиці радянської влади в українському селі від початку до кінця 20-х років ХХ ст., поки що не існує.

Основу дисертаційного дослідження складає широка *джерельна база*, яка умовно може бути поділена на три групи: архівні джерела, опубліковані документи та матеріали і тогочасні періодичні видання.

До першої та основної групи джерел належать архівні документи, що зберігаються у фондах центральних та обласних архівосховищ. У дослідженні використано матеріали 64 фондів (222 справи) з п'яти українських архівних установ. Велику кількість документів виявлено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Опрацьовані фонди віддзеркалюють як організаційну структуру вищих органів влади, так і їхню діяльність у сфері фінансового забезпечення Радянського Союзу в цілому та УСРР зокрема.

Насамперед, це документи Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (Ф. 1), Ради народних комісарів УСРР (Ф. 2), Народного комісаріату земельних справ (Ф. 27), Народного комісаріату фінансів УСРР (Ф. 30), Державної планової комісії при РНК УСРР (Ф. 337), Народного комісаріату продовольства (Ф. 340) та Особистого фонду Власа Яковича Чубаря (Ф. 4402). Заслуговує на увагу фонд Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф. 1), виявлений у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Матеріали фонду відображені в директивних листах та телеграмах про виконання фінпланів, проведення сільськогосподарського податку, доповідних записках та листах НКФ УСРР про виконання фінансового плану. Вони також фіксують явища та факти оподаткування сільського населення, проведення політики розкуркулення та

⁴¹ Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест; пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.; Хоскінг Д. История Советского Союза. 1917-1991 / Д. Хоскінг. – М. : ИНФРА, 1995. – 510 с.; Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Н. Верт; пер. с фр. – 2-е изд. – М. : ИНФРА, 1999. – 544 с.; Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А. Грациози. – М. : РОССПЭН, 2001. – 95 с.

⁴² Гришко В. І. Москва сльозам не вірить : народовбивство по-кремлівськи / В.І.Гришко; [О. Коновал (упоряд.); О. Шугай (ред.)]. – К. : Юніверс, 2003. – 242 с.; Кононенко К.С. Україна і Росія.

Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 535 с.; Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою і підпільні українські організації в Україні у 1920-1940 роках : Розгром української еліти й українського селянства / В. Плющ. – Лондон : Українська Видавнича Спілка, 1973. – 123 с.

хлібозаготівлі у 1920-х роках.

Значний науковий інтерес викликають документи з історії становлення та функціонування податкової системи в українському селі, які зберігаються у фондах Житомирського, Одеського та Чернігівського обласних архівів. Серед них найбільш чисельну групу складають циркуляри, директиви, розпорядження, що надходили до місцевих органів влади з центру, звіти про роботу губернських, повітових, обласних та районних комітетів партії, постанови, доповідні записки і т.ін.

У документах фондів Державного архіву Житомирської області знаходить своє відображення характер податкової політики, яку проводив радянський уряд в українському селі на регіональному рівні в межах тогочасної Волинської губернії. В архівних фондах Новоград-Волинського райвиконкому (Ф. Р-100), Солотвинського волвиконкому (Ф. Р-190), Малинського окрвиконкому (Ф. Р-846), Сербівськоговолвиконкому (Ф. Р-960), Житомирського повітвиконкому (Ф. Р-1123), Коднянського волвиконкому (Ф. Р-2377) зберігаються матеріали, що розкривають специфіку здійснення та проведення податкових стягнень із селянства у першій половині 1920-х років. Важливі документи з самоподаткування селянства зберігаються у фонді Ф. Р-326 (Волинський окружний виконавчий комітет). Невід'ємними при розгляді податкового питання є також фонди Волинської губернської комісії незаможних селян (Ф. Р-12), Волинського губвиконкому (Ф. Р-28), Відділу управління Житомирського повітвиконкому (Ф. Р-2567), Волинського губревкому (Ф. Р-2686) та ін.

Опрацьовані джерела Державного архіву Одеської області дають змогу простежити становище українського селянина в 20-х роках ХХ ст. та вплив на нього податкового тягаря. Завдяки архівним документам, що містяться у фондах Одеського губстатбюро (Ф. Р-41) та окрстатбюро (Ф. Р-42), Одеського губернського фінвідділу (Ф. Р-104), Одеського повітового фінвідділу (Ф. Р-1592), Одеського окружного фінвідділу (Ф. Р-1129), Одеської губернської (Ф. Р-606) та окружної (Ф. Р-728) планових комісій, Відділу управління Одеського губревкому (Ф. Р-2106), Одеського окрвиконкому (Ф. Р-969), автору вдалося простежити особливості виконання на місцях хлібозаготівель, валового збору урожаю зернових культур, виявити динаміку розвитку тваринництва в окремих секторах сільського господарства, з'ясувати виконання селянами різних форм державних повинностей, їхнє ставлення до політики радянської влади на селі.

Фонди Державного архіву Чернігівської області містять матеріали, в яких висвітлюються регіональні особливості оподаткування українського селянства в окреслений нашим дослідженням період. Інформацію про зміни і доповнення законів республіканського значення та списки селян платників податків і норми стягнень подають фонди Чернігівського губвиконкому (Ф. Р-15), Чернігівського окрвиконкому (Ф. Р-65), Чернігівської губернської контрольної комісії (Ф. Р-305), Чернігівського губернського планового відділу (Ф. Р-776), Чернігівського окрстатбюро (Ф. Р-944), фінвідділу Чернігівського губвиконкому (Ф. Р-1282),

Чернігівського окружного фінансового відділу (Ф. Р-1287). Матеріали архівних фондів Городнянського повітвиконкому (Ф. Р-18), Остерського райвиконкому (Ф. Р-78) та повітвиконкому (Ф. Р-20), Пакульського волвиконкому (Ф. Р-47) та райвиконкому (Ф. Р-79) дають характеристику мотивів застосування класового принципу оподаткування різними видами податків, а також описують структуру застосування до селян каральних заходів у формі накладання штрафів, виселення та позбавлення волі з конфіскацією майна.

Другу групу джерел складають опубліковані документи та матеріали, представлені збірниками постанов та розпоряджень уряду, стенографічними звітами та доповідями, збірниками архівних документів.

Грунтовніше збагнути податкову політику радянської влади на селі допомагають надруковані партійні, урядові постанови, нормативні акти тощо. Вони допомагають проаналізувати основні напрями податкової політики більшовиків і розкривають сутність нормативно-правової бази функціонування фінансової системи на селі та зміни, що відбувалися в цій сфері діяльності радянського керівництва.

Більшість з них опубліковані у наступних збірниках: «Декреты Советской власти»⁴³, «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства»⁴⁴, «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам»⁴⁵, «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»⁴⁶.

Велике наукове значення мають стенографічні звіти конференцій, з'їздів, доповіді на них партійних діячів, оскільки містять багато цінної інформації з питань реалізації податкової політики⁴⁷.

Необхідно зазначити, що документальні публікації надзвичайно слабо висвітлюють тему податкової політики радянської влади в українському селі. На сьогоднішній день не існує збірника документів, присвяченого винятково податковій системі, хоча в деяких із них представлено документи, що певною мірою висвітлюють фінансово-економічний тиск, якому піддавалося селянство в 20-х роках ХХ ст.⁴⁸

⁴³ Декреты советской власти: в 20 т. – М. : ИНФРА, 1986. – Т. 12. – 210 с.; Декреты советской власти: в 20 т. – М. : ИНФРА, 1987. – Т. 13. – 285 с.

⁴⁴ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 2-е изд. – Х.: (Б.в.), 1919. – № 8. – 318 с.

⁴⁵ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т.1. 1919-1928 гг. – 784 с.

⁴⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. – К.: Політвидав, 1984. – 575 с.

⁴⁷ XIV конференция РКП(б). Стенографический отчет. – М.; Л. : Госполитиздат, 1925. – 335 с.; II конференция финотделов 1921 г. Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1922. – 126 с.

⁴⁸ Голод 1921-1923 років в Україні : збірник документів і матеріалів / [упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький]; АН України; Інститут історії України та ін.; – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.; Голод 1932-1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів. – К. : Політвидав, 1990. – 605 с.; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933 / [за ред. С. В. Кульчицького]. – К. : Наук. думка, 1992. – 736 с.; Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / [упоряд. та авт. вступ. ст. В. Васильєв, Л. Віола]. – Вінниця : ЛОГОС, 1997. – 536 с.; Трагедия советской деревни.

Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 : Документы и материалы : в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. – 880 с.; Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД, 1918-1939 : Документы и материалы : в 4 т. – М. : РОССПЭН, 1999. – Т. 2. 1923-1929 гг. – 987 с.

Окрему групу джерел складають періодичні видання, що виходили в 1920-х роках. Питання хлібозаготівель та податкової політики на селі, шляхи її удосконалення були предметом обговорення на сторінках «Більшовика України», «Вестника финансов», «Экономической жизни», «Хозяйства Украины», «Червоного села»⁴⁹. Однак зазначимо, що матеріали преси вимагають наукової перевірки інформації, і, попри інформативний характер статей, надрукованих на шпальтах згаданих видань, до їхнього змісту варто підходити критично.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на всебічне висвітлення суспільних явищ, фактів та подій, об'єктивне відтворення й аналіз історичних реалій. В основу праці покладені фундаментальні принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, критичного аналізу, діалектики, системності, всебічності, репрезентативності, альтернативності та ін., які спрямовують на вивчення та узагальнення історичних подій на основі науково-критичного аналізу усього комплексу джерел і літератури щодо предмета дослідження. Специфіка досліджуваної проблеми, поставлена мета та завдання зумовили використання в дисертації таких методів, як проблемно-хронологічний (для визначення структури побудови дослідження), порівняльно-історичний (для комплексного аналізу історіографії та джерельної бази, відтворення становища українських селян в умовах надмірного оподаткування), аналітично-критичний (для вивчення, систематизації та обробки інформації), метод статистичного аналізу (для дослідження розмірів податків, штрафів, встановлених норм здачі із хлібозаготівлі), порівняння, аналогії й типології (для з'ясування особливостей проведення радянської податкової політики в українському селі) та ін.

Таким чином, вивчення історіографії дає підстави зробити висновок про відсутність комплексного дослідження податкової політики радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст. А вагома джерельна база та нові методологічні засади дозволяють проаналізувати основні закономірності та особливості оподаткування селян та відтворити соціально-економічне становище українського селянина в умовах реалізації більшовицької податкової політики.

У другому розділі «Соціально-економічне життя українського села в 20-х роках ХХ ст.» проаналізовано загальне становище українського села в окреслений період в умовах проведення політики «воєнного комунізму», НЕПу та розгортання політики індустріалізації, що супроводжувалася підготовкою до суцільної колективізації з подальшою її реалізацією.

Використання широкої джерельної бази дало змогу довести, що саме політика

⁴⁹ Чернов М. Піврічні підсумки і чергові завдання хлібозаготівельної кампанії України / М. Чернов // Більшовик України. – 1928. – № 1. – С. 10-14; Попов И. В. Советская налоговая политика / И. В. Попов // Вестник финансов. – 1927. – № 11. – С. 61-63; От разверстки к продналогу // Экономическая жизнь. – 1921. – № 69. – С. 1-5; Соловейчик В.М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР / В. М. Соловейчик // Хозяйство Украины. – 1928.

– № 10. – С. 23-43; Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10. – С. 144-150; Популяризувати нові пільги // Червоне село. – 1930. – № 4. – С. 19-20.

«воєнного комунізму» та жорстокі методи її втілення були основною причиною кризи в аграрному секторі економіки УСРР, що мала місце на початку 20-х рр. ХХ ст. Ця політика стала першоджерелом для подальшого проведення тотальної колективізації й нищення одноосібного селянського господарства та економічної ініціативи селян. Прозрозверстка, яка була виразником податкової політики на селі, дедалі більше розорювала українське селянство та посилювала його невдоволення радянською владою. Втративши інтерес до господарювання, селяни скорочували посівні площі, що, в свою чергу, знижувало виробництво сільськогосподарської продукції до обсягу, який задовольняв тільки внутрішні потреби селянина.

Вочевидь, існуюча політика відживала і потребувала негайної реорганізації, що зумовило перехід до нової економічної політики (НЕПу). Зміни в соціально-економічній сфері розпочалися з перегляду оподаткування сільського населення. Заміна продрозверстки продподатком була покликана полегшити матеріальне становище селян, але в Україні вона мала свої особливості. Нереальність хлібозаготівельних планів для УСРР призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Поряд із «класовим підходом» до села повсюдно застосовувалася, як і під час продрозверстки, колективна відповідальність (кругова порука) селян за виконання хлібоздачі. Прихід НЕПу на терени українських земель відбувся лише після запровадження єдиного натурального податку. Він замінив продподаток. Відповідно до декрету «Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922-1923 рр.» замість чисельних видів натуральних продуктів продподатку 1921 р. залишалось лише шість. Розміри натурального податку доводилися до селянина навесні (перед посівною), хоча вони могли збільшуватися. Податок розглядався як частина відрахувань від виробленої продукції з урахуванням розмірів урожаю, матеріального становища, кількості членів сім'ї та інших показників, що характеризували господарство. Бідні селяни повністю звільнялись від податку. Це покращило матеріальне становище українського селянина та сприяло його зацікавленості у своїй праці. Серйозним випробуванням для сільського населення став голод 1921-1923 рр. в УСРР.

Розглядається питання повного відходу більшовиків від НЕПу та переходу від кооперації до колективізації. В умовах штучно створеної «кризи НЕПу» урядовцям було легше обґрунтувати закономірність переходу до індустріалізації і до суцільної колективізації сільського господарства. Під прикриттям хлібозаготівельної кризи сталінське керівництво вдалося до жорстокого тиску на селян, які притримували хліб, що на практиці означало відновлення в селах продрозверстки та надзвичайних заходів взірця доби «воєнного комунізму». Для узаконення надзвичайних заходів необхідно було поєднати репресивне законодавство з колективізацією селянських господарств. 10 лютого 1929 р. постановою ЦК КП(б)У було проголошено «правильний шлях» розвитку сільського господарства, це означало, що колективізація отримала підтримку на місцях. Важливим елементом побудови радгоспно-колгоспної системи мала стати податкова політика, що будувалася переважно на «воєннокомуністичних» засадах. Вочевидь, селяни знову опинилися

під тягарем продрозкладки і почалася підготовка до суцільної колективізації та масового розкуркулення.

Уже на листопадовому пленумі 1929 р. було остаточно затверджено перехід до прискореної примусової колективізації та заявлено про необхідність рішучого наступу на куркуля. Щоб відсікти від ринку мільйони дрібних селянських господарств, об'єднати їх у контрольовані державою колгоспи, організувати виробничу змичку міста і села на позаринковій основі й створити цілісну командну економіку, треба було протиставити заможних селян бідності. З проголошенням колективізації центральною фігурою став незаможник. Вирішальну роль відігравали бідняцькі господарства, тобто ті, які ще донедавна перебували осторонь виробничого процесу. Другу сходинку в ієрархії селянства радянська влада відвела середняцьким господарствам, які легко піддавалися тиску влади. Своєрідними ізгоями стали економічно міцні одноосібні індивідуальні господарства, так звані куркулі, які під час колективізації стали «ворогами народу». Штучне нагнітання соціальної напруги підривало відновлені під час НЕПу продуктивні сили сільського господарства. Компартійна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було масове насадження колгоспів як необхідного елемента командної економіки, аж ніяк не турбота про рівень матеріального добробуту трудящих.

Отже, соціально-економічне становище українського селянина було вкрай важким. Він, у відчаї від економічних поборів, втрачав почуття господаря та перетворювався на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції. Злочинна політика конфіскації продовольства та державного грабунку українських селян мала надзвичайно негативні наслідки для сільськогосподарського виробництва.

У третьому розділі «Функціонування та специфіка фіскально-податкової системи в сільськогосподарській галузі України у 20-х роках ХХ ст.» репрезентується система оподаткування українського села у 20-х роках ХХ ст. та висвітлюються особливості її функціонування, специфіка та фіскально-грабунковий характер.

Продрозверстка розглядається як основний елемент податкової політики радянської влади на початку 1920-х років. Більшовиками було запроваджено монополію на продукти сільського господарства. Щоб постачати продовольством армію, робітників заводів, партійно-державний апарат за умов скорочення продуктивності і товарності сільськогосподарського виробництва, радянська влада заборонила торгівлю і вилучала продукти харчування у селян шляхом реквізиції, її розміри визначалися потребами продовольства в державі. Продовольча розверстка стала уособленням продовольчої диктатури більшовиків. У ході її здійснення йшла боротьба комуністичного режиму з українським селянством. Ця боротьба була спрямована на примусове вилучення продуктів харчування та розпалювання громадянської війни на селі.

Значна увага приділяється дослідженню особливостей оподаткування українського селянства в першій половині 1920-х років та трансформаційних змін, що призвели до заміни натурального оподаткування грошовим. Податкова політика цього періоду була спрямована на вилучення у селян сільськогосподарської

продукційна користь держави. У 1920 – поч. 1921 рр. ще діяла запроваджена в 1919 р. продрозверстка, з березня 1921 р. по 1923 р. – натуральний податок, а з 1923 р. – єдиний сільськогосподарський податок. Спочатку податки сплачувалися винятково натурою, потім вводилася і грошова частина сплати. А згодом грошова частина податку поступово ставала переважаючою, аж поки у 1924 р. податок почали повністю сплачувати грошима. Отже, в першій половині 20-х років чітко простежується еволюція натурального оподаткування (продрозверстка, продподаток, єдиний натуральний податок і частково єдиний сільськогосподарський податок) у грошове (єдиний грошовий сільськогосподарський податок). Перехід до грошового оподаткування значно розширив сферу грошового обігу, а найголовніше – перетворював сільське господарство із натурального на товарне.

Основними формами та видами селянських повинностей у 1927-1929 роках були: натуральні (хлібозаготівельна, яка стосувалася примусового вилучення зернових культур із застосуванням надзвичайних заходів) та грошові (функціонування класового принципу оподаткування сільського населення, запровадження системи самооподаткування господарств платників єдиного сільськогосподарського податку, накладання штрафів за невиконання натуральних державних зобов'язань, поширення облігацій державних позик тощо). Надмірні хлібозаготівлі, позики, самооподаткування, єдиний сільськогосподарський податок, який дедалі більше нагадував грабіж, під кінець 1920-х років довели селянські господарства до катастрофічно загрозливого стану.

Впродовж 20-х років ХХ століття можна чітко простежити еволюцію єдиного сільськогосподарського податку. Єдиний сільгоспподаток 1923-1924 та 1924-1925 господарських років, який здавався для селян кроком вперед і давав їм надію на краще майбутнє (порівняно з часами продрозверстки), з другої половини 1920-х років перетворився на справжній жах для селянина. Адже саме цей період відзначався подальшим збільшенням прогресивно-подоходного оподаткування заможного селянства України та яскраво виражав класовий принцип оподаткування. З кожним господарським роком оподаткування заможних господарств ставало щораз жорсткішим, зокрема, через штучне завищення доходів від спеціальних галузей сільського господарства (городництво, садівництво, тваринництво, неземлеробські заняття), а також посиленого принципу прогресії при нарахуванні податкових ставок.

Таким чином, податкова політика радянської влади вочевидьмала фіскально-грабунковий характер і проводилася винятково карально-репресивними методами. Вона слугувала інструментом для маніпуляції селянством, його розшарування та розколу.

У **висновках** дисертації наводяться основні положення, що виносяться на захист:

– Незважаючи на значний історіографічний доробок, у сучасній науці відсутнє комплексне й об'єктивне висвітлення особливостей податкової політики радянської влади в українському селі в 1920-х роках. Джерельна база дисертаційного дослідження, що представлена архівними джерелами, опублікованими документами та матеріалами і періодикою 20-х років ХХ ст., дозволяє повною мірою розкрити

означене питання. А використання конкретних методологічних прийомів під час написання роботи дало змогу вирішити поставлені дослідницькі завдання.

– Розкриваючи особливості соціально-економічного життя українського села досліджуваного періоду, неможливо не відзначити, що селянські господарства перебували на межі деградації та повного знекровлення, за винятком короткотривалого відбудовчого періоду (1921-1925 рр.), коли ситуація на селі покращувалася внаслідок запровадження та функціонування НЕПу. Аналіз ходу виконання податкових кампаній у 1921-1929 рр. показує, що аграрний сектор економіки УСРР був основним джерелом надходжень до державного бюджету, тому більшовиками було вироблено і введено репресивно-каральну податкову політику.

– Залучені документальні матеріали дають змогу побачити чітко розходження радянської теорії оподаткування з практикою. Яскравим прикладом застосування класового принципу оподаткування сільського населення було надання пільг біднякам, що компенсувалося збільшенням податкових норм для заможних селян. Класовий принцип нарахування податків для українського селянства мав суто фіскальне значення.

– Політико-правовий механізм радянської влади був спрямований на запровадження в законодавчому порядку обов'язкового виконання податкових стягнень. Це, в свою чергу, забезпечувало правове підґрунтя для вилучення у селян на користь держави сільськогосподарської продукції в тій кількості, яку вимагало поповнення промислового потенціалу.

– У першій половині 1920-х років можна виокремити чотири види податків (продрозверстка, продподаток, єдиний натуральний податок, єдиний сільськогосподарський податок), які змінювали один одного та сплачувалися в натуральній, грошовій чи змішаній формах. У 1927-1929 роках види селянських повинностей були різноманітними, існували одночасно та сплачувалися в натуральній (хлібозаготівельна, яка стосувалася примусового вилучення зернових культур із застосуванням надзвичайних заходів) та грошовій (функціонування класового принципу оподаткування сільського населення, запровадження системи самооподаткування господарств платників єдиного сільськогосподарського податку, накладання штрафів за невиконання натуральних державних зобов'язань, поширення облігацій державних позик тощо) формах.

– Єдиний сільськогосподарський податок, запровадження якого в 1923 році селяни прийняли з підтримкою і вбачали в ньому крок до вдосконалення податкової системи, вже з другої половини 20-х рр. ХХ ст. став для них найгіршим кошмаром. Поясненням цього є еволюція податку в бік збільшення прогресивно-подоходного оподаткування заможного селянства України, що яскраво виражало класовий принцип оподаткування.

– Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х рр. ХХ ст. характеризується беззаперечною фіскальною спрямованістю. А починаючи з другої половини окресленого періоду, носила відверто класовий, репресивний характер і стала виразником тоталітарної системи СРСР. Процес надмірного оподаткування негативно впливав на сільське господарство, знищував господарську ініціативу на селі, що, зрештою, призвело до стагнації та економічної кризи в аграрному секторі.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В ПУБЛІКАЦІЯХ

1. Скрипчинська Н.О. Українські хлібороби під пресингом політики «воєнного комунізму» / Н.О. Скрипчинська //Гілея: науковий вісник. –К., 2011. – Вип.55 (№12). – С. 118-123.
2. Скрипчинська Н.О. Тоталітарно-репресивна політика радянської влади щодо українського селянства 20-х – поч.30-х років ХХ ст.: історіографічний аспект / Н.О. Скрипчинська // Гілея: науковий вісник. – К., 2012. – Вип.58 (№3). – С. 49-55.
3. Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в першій половині 20-х років ХХ ст.: особливості та трансформаційні зміни / Н.О. Скрипчинська, О.О. Сушко //Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 9. – С. 160-166.*(Проаналізовано особливості податкової політики радянської влади в українському селі в першій половині 1920-х років. Виокремлено форми і види податкових платежів, які мали місце в окреслений період.)*
4. Скрипчинська Н.О. Продовольча розверстка (1919 – I пол. 1921 рр.): елемент податкової політики радянської влади / Н.О. Скрипчинська //Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Житомир, 2012. – Т. 9. – С. 106-110.
5. Скрипчинська Н.О. Оподаткування українського села в умовах суцільної колективізації (1927-1929 рр.) / Н.О. Скрипчинська // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип. 6. – С. 313-315.
6. Скрипчинская Н.А. Эволюция единого сельскохозяйственного налога в Украине в 20-х годах ХХ в. / Н.А. Скрипчинская // Europäische Fachhochschule. – Stuttgart, Germany. – 2013. – №6. – С. 37-39.
7. Скрипчинська Н.О. Від НЕПу до «воєнного комунізму»: сталінський задум та його реалізація / Н.О. Скрипчинська //Матеріали ІХ Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю. – Суми, 2011. – С. 67-73.
8. Скрипчинська Н.О. Реалізація плану нищення сильного одноосібного господарства в Україні / Н.О. Скрипчинська // I Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю. – Суми, 2012. – С.117-121.
9. Скрипчинська Н.О. Формування системи державних повинностей в українському селі (кінець 20-х років ХХ ст.) / Н.О. Скрипчинська //Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С. 253-260.
10. Скрипчинська Н.О. Місце продподатку у проведенні радянською владою податкової реформи (поч. 20-х років ХХ ст.) / Н.О. Скрипчинська // II Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю. – Суми, 2013. – С. 151-153.

АНОТАЦІЇ

Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Київський національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дисертація висвітлює малодосліджену в історіографії проблему, що стосується податкової політики радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст. Виявлено та проаналізовано науково-історичну літературу, архівні джерела, статистику, періодичні видання, збірники документів, на підставі яких переосмислено сутність та напрям заходів радянської влади в податковій сфері на селі. У дослідженні розкрито вплив податкової політики на соціально-економічне життя українського села, досліджено фіскальну функцію та специфіку застосування класового принципу оподаткування сільського населення, встановлено форми і види сільськогосподарських податків. Зроблено висновок про те, що податкова політика радянської влади в українському селі в досліджуваній нами період носила відверто класовий, репресивний характер.

Ключові слова: українське селянство, податкова політика, продрозверстка, продподаток, єдиний сільськогосподарський податок, самооподаткування, хлібозаготівлі, штраф, фіноргани, державний план.

Скрипчинская Н.А. Налоговая политика советской власти в украинском селе в 20-х годах ХХ в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Киевский национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

В работе на документальной основе рассматривается комплекс актуальных и противоречивых вопросов отечественной истории 20-х годов ХХ века. В исследовании проанализированы непопулярные и замалчиваемые в советской историографии проблемы, связанные с налоговой политикой большевиков на селе, хлебозаготовками, использованием карательно-репрессивных мер при их сборе.

Диссертационная работа является первым обобщающим исследованием налоговой политики советской власти в украинском селе в 20-х годах ХХ века, которое состоит из вступления, трех разделов и выводов. Во время написания диссертации проанализированы наиболее важные исторические монографии, брошюры, научные статьи, которые освещают исследуемую тему. Изучение особенностей налоговой политики большевиков требовало использования большого массива архивных источников, опубликованных материалов, а также информации из периодических изданий данного периода. В комплексе это помогло раскрыть тему и переосмыслить сущность и направление мероприятий советской власти в налоговой сфере на селе.

В исследовании проанализирован ход выполнения ежегодных налоговых кампаний и раскрыто влияние налоговой политики на социально-экономическую жизнь украинского села, исследовано фискальную функцию и специфику применения классового принципа налогообложения сельского населения, установлены формы и виды сельскохозяйственных налогов.

Доказано, что политико-правовой механизм советской власти был направлен на внедрение в законодательном порядке обязательного выполнения налоговых взысканий. Это, в свою очередь, обеспечивало правовую основу для изъятия у крестьян в пользу государства сельскохозяйственной продукции в том количестве, которое требовало пополнения промышленного потенциала.

Работа дает возможность проследить разницу между теорией и практикой внедрения налоговой политики советской власти в украинском селе, а также четко показывает эволюцию единого сельскохозяйственного налога в Украине с начала реализации проекта и до конца 1920-х годов. Например, если в 1923 году крестьяне приняли с поддержкой введение сельскохозяйственного налога и рассматривали его как шаг к совершенствованию налоговой системы, то уже со второй половины 20-х годов он стал для них худшим кошмаром. Объяснением этого является эволюция налога в сторону увеличения прогрессивно-подходящего налогообложения зажиточного крестьянства Украины.

Сделан вывод о том, что налоговая политика советской власти в украинском селе в исследуемый нами период характеризовалась фискальной направленностью, носила откровенно классовый, репрессивный характер и стала выразителем тоталитарной системы СССР. Процесс чрезмерного налогообложения негативно влиял на сельское хозяйство, уничтожал хозяйственную инициативу на селе, что в конце концов привело к стагнации и экономическому кризису в аграрном секторе.

Ключевые слова: украинское крестьянство, налоговая политика, продразверстка, продналог, единый сельскохозяйственный налог, самообложения, хлебозаготовки, штраф, финорганы, государственный план.

Skrypchyńska N.O. Tax Policy of the Soviet Power in Ukrainian Countryside in the 1920-s of the 20-th Century. – Manuscript.

The thesis for a Candidate's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2014.

This thesis clarifies little explored in Historiography the problem concerning the tax policy of the Soviet power in Ukrainian countryside in the 1920-s of the 20-th century. It is found and analyzed the scientific and historical literature, archival recourses, statistics, periodicals, collections of documents, on the basis of which it is rethought the essence and the direction of measures of the Soviet power in the tax sphere in the countryside. In the research it is revealed the influence of the tax policy on the social and the economical life in the Ukrainian countryside, it is investigated the fiscal function and the specificity of applying the class principle of taxing rural population, it is found the forms and types of agricultural taxes. It is concluded that the tax policy of the Soviet power in Ukrainian countryside in the investigated period had openly the class repressive nature.

Key words: Ukrainian peasantry, tax policy, requisitioning, tax on food, single agricultural tax, self-taxation, grain storage, fine, financial bodies, State plan.